MAGYAR PEDAGÓGIA
121. évf. 1. szám 85–97. (2021)
DOI: 10.17670/MPed.2021.1.85

ÚJ ELMÉLETI KERETEK A SZOCIALISTA NEVELÉSTUDOMÁNY VIZSGÁLATÁRA: A POLITIKAI VALLÁS

Somogyvári Lajos *, Polyák Zsuzsanna ** és Németh András ***
** Pannon Egyetem MFTK Tanárképző Központ*
*** Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar*
**** Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar; Selye János Egyetem, Komárno*

Az elmúlt időszak hazai neveléstudomány-történeti kutatásainak egyik új iránya a Rákosi-, illetve Kádár-rendszer pedagógiai világának feltárására vállalkozott (Garai & Németh, 2017; Golnhofer & Szabolcs, 2014, 2015, 2016; Németh & Biró, 2009; Németh et al., 2015, 2016; Németh & Garai, 2020; Sáska, 2006, 2008, 2015, 2016; Somogyvári, 2019; Szabolcs & Golnhofer, 2015). Az erre irányuló legújabb hazai kutatások egyik elméleti pillére a fenti autoriter rendszerek jellemzőit leíró politikai vallás koncepció. Ennek megalapozója Voegelin 1938-ban megjelenő, az akkor kibontakozó totális rezsimek sajátosságait elemző munkája, melynek alaptézise szerint a totalitárius rendszerek működése olyan, a vallásra utaló strukturális hasonlóságokat mutat, amelyek leírása részben a vallási kategóriák és fogalmak segítségével lehetséges (Voegelin, 1938/1993).

A német kutató által bevezetett fogalom az elmúlt évtizedekben a különböző politológiai, vallásszociológiai munkákban ismét előtérbe került (Gentile, 1996, 2000; Gentile & Mallett, 2000; Harting, 2008; Maier, 2004; Maier & Schaefer, 2006). A téma pedagógiai relevanciáját az adja, hogy ezek a politikai hatalom monopolisztikus megragadására irányuló rezsimek arra törekednek, hogy egy antropológiai forradalom útján a társadalom minden tagját olyan új emberré formálják, akik a végső célként kitűzött szupranacionális civilizáció, a kommunizmus megteremtése érdekében hajlandóak minden testi és lelki megnyilvánulásukat a párt céljainak alárendelni. Ennek érdekében a társadalom minden alrendszerének (így a nevelési és oktatási rendszernek, illetve a neveléstudománynak) elsődleges feladata és kötelessége, hogy az új rendszer messianisztikus céljának megfelelően elősegítse a jövő kommunista társadalma és szocialista embertípus megteremtését (Gentile, 2000).

Munkánk a politikai vallás fogalmának szakirodalmi megalapozása mellett annak bemutatására vállalkozik, miként lehet a fenti elméleti keretre alapozva a politikai vallás neveléstudományban is megjelenő elemeit a tudományelméleti kutatás eszközeivel vizsgálni.

A politikai vallás fogalomtörténeti vázlata

A témával foglalkozó munkák kiemelik, hogy a 20. századi autoriter diktatúrák, a fasizmus és a nemzetiszocializmus, valamint a sztálinizmus, majd a létező szocializmus különböző kelet-európai megjelenési formái (mint modernizációs utópiák) a modern kori szekularizációs folyamatok sajátos megnyilvánulásaiként értelmezhetőek (l. erről részletesen Corner & Lim, 2016). Miként Armstrong (2016) megállapítja, a politikai vallás történeti előzményei a 18. századi európai felvilágosodás gondolatvilágában gyökereznek. Ebben az időszakban a világi hatalomnak az isteni jogtól való elválasztása révén olyan új politikai formák jönnek létre, amelyek egyben a hagyományos vallásos hit és gyakorlat funkcióit is megjelenítették. Ennek jegyében értekezik Jean-Jacques Rousseau A társadalmi szerződésről írt munkájában (2001) arról, hogy a modern államnak olyan „polgári vallás" kell alapulnia, amely lehetővé teszi a politikai egység fenntartását. Ez a polgári vallás társadalmi konszenzussal elért cikkelyekből állna, melynek tekintélye nem az isteni rendelésen nyugszik, hanem a közösség önkéntes megállapodásán, a társadalmi szerződésen. Ez a „polgári vallás" ugyanazt az érzelmi vonzerőt és erőt gyakorolná, mint a vallás, de annak célja inkább az állam polgárai közötti társadalmi kohézió fenntartása (Armstrong, 2016).

A politikai vallás jelenségvilágát tovább erősítik azok a 19. századi szekularizációs folyamatok, amelyek közös forrását a felvilágosodás ideológiai vezérmotívumára, fejlődéselvre alapozódó evolúciós tanok (Darwin, Lamarck, Wallace) adják. Míg a keresztény tanítások szerint az emberi világ és a kozmosz rendjét kizárólag az Isten által megalkotott világrend szabályozza, addig a fejlődéselv hatására felértékelődik az aktív és cselekvő ember, a világrendet, annak természeti és társadalmi dimenzióit egyaránt formálni képes alkotó individuum szerepe. Ezeket a folyamatokat Luckmann (1991) a vallás fokozatos megszűnését a modernizáció egyik alapjelenségeként értelmező szekularizációs elméletektől eltérően értelmezi. Azt állítja, a modern korban a vallás nem szűnik meg, hanem fokozatosan láthatatlanná válva, a hagyományos vallási formák mellett szinkretista, evilági, individuális, kvázi vallásos formákat ölt (Knoblauch, 2009; Luckmann, 1991).

Elméleti modelljét megerősítve a német történész, Nipperdey (1990), a korszak változó vallási formáit elemezve megállapítja, hogy a 19. század végén a hagyományos felekezetek (pl. katolikus, protestáns, zsidó) belső reformjai mellett különböző szekta jellegű új vallási formák (pl. metodista, német-keresztény, monista, nietzscheanus, teozófiai, majd antropozófiai) is megjelennek. Emellett feltűnnek azok a láthatatlan vallásra utaló különböző, kvázi vallásos elemek is, amelyekben a „szent kozmosz" és az ahhoz kapcsolódó üdvözülés ígérete a forradalom, a nemzet, a jövő, a munka, a család, a nevelés, illetve a művészet és a szexualitás terében jelenik meg.

Ennek jegyében hirdették hittételeiket a korszak különböző „forradalomvallásai", nyilatkoztatták ki a keresztény vallás világértelmező monopóliumát felváltó pozitivista „tudományvallások" egyetemes igazságaikat, jelentek meg a szakrális nemzeti-faji közösség múltbéli „szentjeinek" dicső hagyományaira épülő, a népi közösség közös jövőjét vizionáló nacionalizmus különböző formái. Ezt célozta a polgári család evilági boldogságra törekvő jövőorientációja és a gyermekek egyéni és közösségi szempontokat hangsúlyozó

új „reform" pedagógia útmutatásai segítségével történő megmentése is. Az emberiség evilági boldogságához vezető út (később „harmadik út") Evangéliumát ebben az időben már az igaz tudást birtokló, az emberiség jövője iránt elkötelezett evilági próféták írták és hirdették, akiknek élete és tanításai követőik számára mintául szolgált saját önmegváltásukhoz. Az ekkor megjelenő, gyakran ezoterikus és okkult tanok a megváltást már nem a Mennyországban elnyerhető túlvilági boldogságban, hanem az „új embert" megteremtő, mindenki számára elérhető evilági Paradicsomban képzelték el (l. részletesen Hofmann, 1987; Küenzlen, 1994; Németh & Skiera, 2018).

Az igazságos, osztály nélküli társadalom ideájához a korszak széles körben népszerű elméletei csatlakoztak, az elsősorban Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban népszerű irányzatok ezt a változást a békés önfejlődés útján képzelték el. A másik vonulat, a militáns kommunista, osztályharcos irányzatok szerint a kívánatos változások kikényszerítése forradalmi úton történik majd. Ezek a militáns osztályharcos, illetve fajelméleti alapokon nyugvó elméletek alapozzák majd meg a 20. század első harmadában hatalomra kerülő autoriter diktatúrák, a fasizmus, a nemzeti szocializmus és a sztálinizmus ideológiáját, illetve jelenítik majd meg azok jövőképének különböző kvázi vallásos perspektíváit (Németh, 2017, p. 57; Németh & Skiera, 2018, pp. 22–23).

A politikai vallás koncepciója ezekből a vázlatosan áttekintett komplex és szerteágazó, a modern világ születését megalapozó társadalmi folyamatokból eredeztethető. A spiritualitás elvesztésére adott sajátos századfordulós reakció, ami az 1900-as évek elejétől végigkísérte az euro-amerikai gondolkodást válságos időszakok és az azokat követő konszolidációs periódusok sorozatán keresztül egészen napjainkig. Ebben a modernizációs narratívában kulcsszerepet tölt be a szekularizáció ellentmondásos folyamata, ami azonban nem egyszerűsíthető le a hit és vallásosság visszaszorulásának, valamint a tudomány előtérbe kerülésének diametrális fejlődésmenetére. Sokkal inkább kölcsönös egymásra hatásról lehet szó, aminek gyökerei a századforduló életreform-mozgalmaiban, kvázi vallásos elképzeléseiben (a földi Paradicsom ígéretében) gyökereznek, majd búvópatakszerűen, erőteljesen átalakított formában bukkannak fel az orosz-szovjet kultúra okkult elemeiben (Rosenthal, 2004), és a náci ideológia hasonló képzeteiben (Goodrick-Clarke, 2003). A teozófia hatása mindkét gondolkodásmódban megjelenik.

A modernizáció ellenhatásaként, a fin de siècle időszakában jelentkező életreform-mozgalmak utópiái meghatározó szerepet töltöttek be a civilizációs, mentalitást érintő minták kialakulásában (Kempf et al., 2020), ezek transzformációi végigkísérték a 20. század fordulópontokkal sűrűn tűzdelt történetét. Egy másik aspektusból a tudomány és vallás bonyolult kapcsolatrendszerét egyaránt releváns interpretációs rendszerekben írja le a világértelmezések közötti rivalizálás fogalmi köre, az ennek következményeként jelentkező szcientizmus, majd a teológiai feladatnak való alárendelődés, a tömegek meggyőzésére és lelkesítésére kialakult szekuláris hitrendszer megjelenése.

Somogyvári Lajos, Polyák Zsuzsanna és Németh András

A politikai vallás helye a neveléstudomány-történeti kutatásban

A politikai vallás koncepcionális kerete a leírt jelenségek elméleti kontextusaként kínálkozik a pedagógiatörténészek számára: a meglévő szakirodalmi előzmények tanulságait felhasználva, azokból építkezve alakítható ki egy új elemzési szempontrendszer, ami a magyar neveléstudományi diszciplína és tudományos kommunikáció historiográfiai jellemzésében szintén fontos tanulságokkal szolgál. A következőképpen artikulálható teoretikus kiindulópontunk.

A politikai vallás legfőbb sajátosságának tekinthető, hogy látszólag tudományos megismerésként tűnik fel, hiszen annak lényeges jegyei kimutathatóak argumentációjában: a rendszerezett, szisztematikus megközelítés, az absztrakt nyelvhasználat és elméleti motiváció mellett szigorú módszertani szabályok alapján dolgoz ki tényeken alapuló (igaz) és legitim (normatív) megállapításokat. Ugyanakkor más diszciplináris kritériumok nem teljesülnek, hiszen hiányzik a valódi kritikai reflexió, a többféle jelentés és alternatíva elismerése, a különböző paradigmák potenciális jelenléte (Németh, 2015). A marxizmus-leninizmus perspektívája, az ehhez tartozó kötelező beszédmódok és mentalitástörténeti elemek ugyanezeket a jellegzetességeket hordozhatják (pl. a kizárólagos igazság igénye, a kinyilatkoztatásokhoz hasonlítható narráció, minden társadalmi jelenség magyarázatára kiterjedő érvkészlet).

Aron (1962) például a társadalom radikális átalakítását célzó nyugati értelmiségiek mítoszaiként definiálta a Baloldaliság, a Forradalom és a Proletariátus eszmerendszereit, melyeket legitimált a tudományos mezben mutatkozó marxista történelmi szükségszerűség gondolata és ennek jelentkezése, a szekuláris klerikalizmus. Tehát tudományként jelentkezett, ugyanakkor politikai vallásként is értelmezhető gondolati rendszerről van szó – természetesen Kelet-Közép-Európából nézve más funkciói és jelentései tűnnek elő a jelenségnek. Elsőként a politikai vallás fogalmának tudománytörténeti hátterét vizsgáljuk meg, majd a megközelítés neveléstudományi hasznosíthatóságát mutatjuk be.

A fogalom szemantikai rétegei

Koselleck fogalomtörténeti attitűdje szerint a múlt megismeréséhez segítséget nyújtó kategóriáink (pl. a politikai vallás) és a korabeli fogalmak (pl. a történelmi szükségszerűség) egyaránt nyelvileg megfogalmazott valóságok, különböző elvárási horizontokkal és értelmezésekkel, amire tudósként reflektálnunk kell (Huszár, 2004; Koselleck, 2003). A politikai vallás ideája az 1930-as években, illetve az ezekre az évekre vonatkozó politikafilozófiai diskurzusokban jelent meg reakcióként a nácizmus és a fasizmus térnyerésére annak lehetséges magyarázataként: Voegelin (1993) az 1930-as évek végén, már emigrációban jelentette meg Die politischen Religionen című alapmunkáját, míg Gentile (2006) az 1990-es években kezdett el írni a fasiszta politika szakralizálódásáról. A fogalmi rendszer két emblematikus megalkotója két rokon rendszernek, Mussolini és Hitler állami, politikai és ideológiai berendezkedésének valóban létező jelenségeit keretezte át, nyújtva koherens narratívát.

Voegelin (1993) jóval messzebbről indította gondolatmenetét, mint Gentile (2006): szerinte bizonyos történeti konstellációkban a transzcendencia nyújtotta rend szolgál alapul a politika számára (az ókortól folyamatosan, újra és újra felbukkanva jelen van ez a gondolkodásmód), felhasználva annak szimbolikus erejét. Ugyanezt Gentile (2006) a politikai entitás (nép, faj, osztály, párt) szentté válásának folyamatában írja le, az egzisztenciális értelem meghatározásával, kötelező parancsolatokkal és politikai liturgiával (szent szövegek, dogmák és rituálék formájában). Mindkét elképzelés esszencialista természetű, egy speciális tudás létrehozásához köthető, ami a vallás transzformációjából következik az evilági politika síkjára, a tömegek eszközként való felhasználása, mobilizálása céljából. Számos jellegzetesség más kontextusban válik így értelmezhetővé, például a vezér és követői különleges kapcsolata, ennek érzelmi konnotációja (pl. hódolat, hit, ellenséggel szembeni gyűlölet), ideológia és propaganda szerepe, az ünnepek jelentősége a közösség szocializálásában egy szebb jövő reményében. Ez az elképzelt, szebb valóság visszavezet minket egy következő fontos elemhez vizsgálatunkban, az utópiához.

A múltbéli tapasztalatoktól elszakadó, elképzelt jövőről szóló várakozásokat nevezi utópikusnak Koselleck (2003), ami az újkor, a francia forradalom mintaadó szerepe óta meghatározó az európai történetfilozófiában. A teológiai eszkatológia dimenziójával együtt irreálisnak tekinthető ez a tapasztalati horizont, mely ugyanakkor minden ideológia sajátja is: nem véletlen, hogy Mannheim Károly éppen 1929-ben jelentette meg nagyhatású művét Németországban (*Ideologie und Utopie*), a világlátás két alapformáját a valóságból kiinduló és attól elrugaszkodó gondolkodásként elemezve (Mannheim, 1996). A jövőről alkotott vízió, a fogalmi struktúrák és a rájuk épülő hitrendszerek alkotják a világnézet magvát, Wallerstein (1990) a marxizmus különböző korszakait is az utópiák iránti változó attitűdökkel és az ehhez rendelt társadalomtudományi verziókkal szemléltette.

Ez utóbbi meglátás vezet át minket a következő problémához, amit az alábbi kérdés fejez ki: Az eredetileg az 1930-as évek náci és fasiszta politikájára kidolgozott politikai vallás alkalmazható-e a kommunista, sztálinista gyakorlatra? A megoldást a totalitar(ian)izmus elméleti alapjából való kiindulás jelenthette, ami Arendt (1992) impresszív megfogalmazásában az abszolút hatalmi kontrollra törekvő náci és kommunista állam gyökereinek azonosságát jelentette, a propaganda és a tömegek szerepét illetően, az erős állam és vezér fontosságáról. Az elméletet azóta is sok kritika érte, a vörös és barna fasizmus összemosásának vádján túl jóval hangsúlyosabb kifogás lehet, hogy a megvalósult totális állam valójában csak az intenciói szerint volt abszolút, azonban a mindennapi gyakorlatban sokkal több parciális érdek érvényesülhetett, akár az állam ellenében is, kihasználva annak konfliktusos, többszereplős működési módját. A Pártállam mind a kommunizmusban, mind a nácizmusban csak afféle vágyálom (ha úgy tetszik, utópia) maradt, ami nagyon jól jellemzi az ideológiai beszédmód és valóság kettősségét, az elnyomó állam versus ellenálló társadalom dichotomikus kettősségének leegyszerűsítő elképzelését is leleplezve, hiszen a történeti valóság ennél mindig bonyolultabb.

Ha tágabb, antropológiai nézőpontból szemléljük tárgyunkat, akkor a spiritualitás, vallásosság mindenhol jelen lévő, tipikusan emberi dimenziójával (Eliade, 2019) szembesülünk, a valóság szociális konstrukciójaként (Berger & Luckmann, 1966) a kommunizmus is nyújtott megfelelő képzeteket, identifikációs mintákat és teloszt a szekularizált világ-

ban. Az utópikus gondolkodás számos társadalomtörténeti kontextusban összekapcsolódott a pedagógiai gondolkodással és ideológiával (Kolář, 2016; Sáska, 2005), mindez a közvélemény, az oktatás célközönsége előtt változatos formákban jelentkezhetett (l. pl. a technikai fejlődés szovjet mintájához Kohonen, 2009; McCannon, 2001). A reformpedagógia megváltás motívuma (számos példa található erre Németh és Pirka 2013-as művében) módosított változatban, de szintén továbbélt az 1930-as évek sztálini oktatáspolitikai fordulata után: a felsorolt aspektusok egyértelműen legitimálják a politikai vallás témakörével történő foglalkozást a neveléstudományi-történeti diskurzusokban.

Politikai vallás és szocialista neveléstudomány

A hazai politikatudomány már részben hasznosította az előzőekben felvázolt tanulságokat, legalábbis a földi Mennyország megvalósítását hirdető ideológiák eszmetörténeti hátterét (Ormos, 1994), a modernség válságából kivezető utak elemzését illetően (Balogh, 2011; G. Fodor, 2004). A totalitárius rendszerek új embertípus létrehozásáról szóló elképzelései jelenthetik a kapcsolatot a neveléstudománnyal, akár a fasizmusról (Polenghi, 2020), akár a kommunizmusról (Ķestere et al., 2020) van szó, a tradicionális gondolatok ideológiai felhasználásának sajátos keverékét nyújtva. Ezek az elemzések a vizuális megjelenítésre összpontosítanak (tankönyvi illusztrációk, képek), a hazai példák a jövő emberének megteremtésével összefüggő kulturális gyakorlatokat mutatnak be: a Rákosi-korszak diszkurzív rituális elemeire (Baska, 2015), vagy az eszmerendszert megalapító történelmi személy, Lenin kultuszára (Somogyvári, 2019) vonatkozóan.

A kvázi szakrális jellemzők pedagógiai korpuszban való jelentkezése politikai konnotációkat hordoz, hiszen az 1945 és 1989 között keletkezett verbális és vizuális forrásokat hol kisebb, hol nagyobb mértékben dominálta és előzetesen meghatározta az ideológia, a mindenkori hatalomtechnikai aspektus, vagy az ennek való megfelelési kényszer/vágy (a hasonló „totalizáló" környezetekben pedig minden megnyilvánulás politikai tetté is válik, l. erről Johnson, 1996). Kula tanulmánya (2005) alapján vesszük számba, hogy a politikai vallás nyelvhasználatának milyen elemei vizsgálhatóak a neveléstörténet szempontjából. Elsődleges megközelítésben egy alapvető paradoxon azonosítható, hiszen bár a kommunizmus küzdött a vallás, a hit különböző megnyilvánulási formái ellen, annak számos elemét, több szinten is felhasználta. A teleologikus történelemszemlélet közös sajátossága az idealista és materialista világnézetnek (a már relevanciáját vesztett közelmúlt terminológiáját átvéve): a Jó és a Rossz harcaként felfogott manicheista fejlődési narratíva egy olyan végcél felé halad, ami eleve el van rendelve, meghatározott szakaszokon megy végbe, akár Isten akaratáról, akár a kommunizmus evilági megvalósulásáról, mindkét esetben a földi Paradicsomról van szó. A fejlődés (a progresszió) hangsúlyos eleme a vízióknak, melynek során különböző nehézségeken mennek keresztül a társadalom tagjai, ellenségekkel harcolva annak érdekében, hogy a munkásosztály eljusson az Ígéret Földjére. A kezdet, az alapítás mítosza nagyon fontos ebből a szempontból: Jézus születése és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom egyaránt fordulópontok az emberiség történelmében (előfordult, hogy a magyar pedagógiai folyóiratok Lenin világra jövetelét jelölték ki a nulladik óraként 1970-ben, ami csak erősíti a párhuzamot, l. Somogyvári, 2017).

A doktrína követése, a beavatás gesztusa (a párttagság elérése), a szervezeti felépítés, az igazság terjesztése egy központból (Róma és a szovjet minta esetében), az ettől való elhajlás büntetése, kizárása csak néhány további hasonló elemet jelent. Az új ember megteremtése nagyfokú tudatosságot, lemondást követelt meg a hívektől a közösség javának, szempontjainak előtérbe állításával, az egyéni identitást is meghatározva, a kollektív együttlétnek pedig többfajta kulturális gyakorlata alakult ki (l. pl. az ünnepségeket, megemlékezéseket, melyek újra és újra megerősíteni kívánták az elkötelezettséget a részvétel élményével). Az Ügy, a mozgalommal való azonosulás elsőrendű fontossággal bírt, ennek belső rendje szabályokat állított fel a tagok, csatlakozni kívánók számára: lokális és globális szinten is, hiszen az üdvtörténet az egész világ számára hordozott internacionális üzenetet. A kommunista panteon megalakításával létrejött az ideológiát megalapító és azt továbbfejlesztő pártvezérek kultusza (talán Marx, Engels és Lenin az állandó figurák évtizedeken keresztül), ami némileg hasonlítható a szentek tiszteletéhez, az alakjaikhoz fűződő ceremoniális aktusokhoz. A szent helyek (a Szent Sír vagy a Lenin-mauzóleum), szent szövegek (talán a kommunizmus esetében a textusok jobban ki voltak téve a történelem változásainak) és a liturgikus időrend (május elseje és a húsvét párhuzama) mindmind ennek a panteonnak a részei.

Mindezekkel szemben fel lehet vetni a kérdést (amint azt Kula 2005-ös, már idézett tanulmányában meg is teszi): Mennyiben specifikus jellemzők ezek, és mennyiben általános emberi magatartásformák, minták? A hősöket minden civilizáció és kultúra tisztelte és tiszteli, csakúgy mint az alapítókat, a jó és rossz harca ismert számos narratívából, csakúgy, mint a cél, ami felé haladunk. Azonban legalább három érv van, ami alátámasztja a politikai vallás használatát a kommunista rendszerek esetében: (1) A marxi ideológia abban a nyugati filozófiai megközelítésben gyökerezett, amely totális víziót kívánt felvázolni múltról, jelenről és jövőről, megállapítva a fejlődés szakaszait: miközben harcolt a vallásos elképzelésekkel, kvázi vallásos jelleget öltött fel az emberiség önkiteljesedéséről szóló látomásával. (2) A tömegek, akikre épített a rendszer, jelentős részben vallásosak voltak, az ő mobilizálásuk könnyebb volt az ismert szimbólumrendszerrel, az adaptálódás folyamatában a pártapparátus vélekedései, hitei is visszahatottak a hivatalos diskurzusokra. (3) A másik irányból a vezetés szintén felhasználta a tradicionális jelkészletet hatalomtechnikai érdekei szempontjából, erősítve legitimitását (pl. a nemzeti érzelmek felhasználása a II. világháború során a sztálini Szovjetunióban).

Milyen tanulságokat lehet leszűrni mindebből (az elemzés korlátainak figyelembe vételével) a pedagógiatörténet, tágabb értelemben a hazai neveléstudomány diszciplínafejlődése szempontjából? A következő tematikai fókuszok ajánlati listaként szolgálnak, mely egy jövőbeli tartalom-, diskurzuselemzés számára a kategóriarendszer kidolgozásának alapja lehet, szöveganalitikai módszerekkel támogatva. Fairclough (1992) szerint három tényező alkotja meg a diskurzusokat: társadalmi identitások, pozíciók; társadalmi viszonyok és a tudás/hit rendszere. Ezek az átfogó szempontok ernyőfogalomként szolgálnak, melyek további alkategóriákra bomlanak, a politikai vallás elméleti eszközrendszerének megfelelően. A hasonló szempontrendszerek felállítása mindig a két szélsőséges pólus közötti oszcilláló mozgás eredménye: a túl általános deskripció éppúgy az elemzés hátrányául szolgálhat, mint az aprólékosan, pontosan elkészített taxonómia. A kettő közötti egyensúly megtalálásának kísérlete az 1. táblázat tartalma is.

1. táblázat. A politikai vallás lehetséges tematikai kategóriái

Főkategóriák	*Alkategóriák*
Társadalmi identitások és pozíciók	ellenségképzés: perszonális és rendszer
	ideális kommunista ember, példaképek
	úttörők és ifjúság
	munkásosztály, egyéb társadalmi csoportok
	Párt, mozgalom
Társadalmi viszonyok	alapítás
	történelemkép: áldozatok és hősök
	küzdelem – múlt
	fejlődéstörténet a jelen kontextusában
	építés – jövő
Tudás/hit rendszere	ünnepek, rituálék és helyek
	Szovjetunió példája, testvéri országok
	technikai fejlődés
	marxizmus-leninizmus
	internacionalizmus

Az 1. táblázat egy előzetes, ideáltipikus elképzelés, amit a részletesebb kutatások számos helyen módosítani fognak, a legnehezebb feladat a politikai vallás kategóriáihoz kapcsolható szövegrészletek, referenciák elkülönítése lesz például a pedagógiai folyóiratok diskurzusaiban, hiszen a szürke zónák és átmenetek sokaságával lehet találkozni. Az ipari fejlődés felmutatása, az űrprogram sikereinek prezentálása egyszerre számíthat technokrata megközelítésnek, vagy akár szimbolikus jelentéstartalommal is megtölthetjük ezeket a jelenségeket – a szcientista, technokrata attitűd bizonyos kontextusokban, perspektívákban szintén felfogható kvázi szakrális jellegűként, ami újabb kutatási irány lehet (tudományvallás).

Az első nagyobb tematikai csoportban a negatív identitásképzés éppúgy megtalálható (1945 előtti korszak és szereplői, illetve tőkés nyugati világ – ezek megközelítése egyre árnyaltabb lett az 1950-es évek Magyarországa után), mint a követendő példaképként állított csoportok vagy személyek megjelenítése. Az erkölcsi exemplum, a személyiség bemutatása a kollektívummal való összekapcsolódásban, a közösségért végzett tevékenységgel nyert legitimitást. Ez már a következő halmazhoz, a társadalmi relációk kérdésköréhez vezet át, amit cselekvésekkel, folyamatokkal részleteztünk, hangsúlyozva a temporalitást, ami leginkább egy fejlődési sorként írható le. Az alapítás mítoszától (1917, illetve Magyarország esetében 1945 és az utána jövő évek) így jutunk el a múlt és jelen küzdelmein keresztül a jövő elképzelt társadalmáig, melyben az idősíkok folyamatosan keverednek az idő-, és értékszembeállítás alapvető struktúráját felhasználó narratívákban (pl. a két világháború közötti hazai nyomor képének összehasonlítása az 1970-es évek épülő lakótelepeivel). Legvégül következik az így összerendeződő tudás, hitrendszer, a harmadik fókusz a

leendő kutatásokban, melynek leglátványosabb megnyilvánulásait a kulturális gyakorlatok (pl. ünnepségek, megemlékezések, találkozók) és az így megvalósuló, különböző szimbolikus reprezentációk jelentik. Ezek révén vált megragadhatóvá szélesebb tömegek számára is az ideológia lokális és globális, szándékolt értelme. A jövőbeli és jelenleg is folyó kutatások nem feltétlenül irányulnak az intenció (a propaganda) és a percepció/recepció (közvéleményre tett hatás) bonyolult folyamatainak feltérképezésére, hiszen ehhez a fontos vizsgálathoz nem áll még rendelkezésre elegendő forrás – ezen a ponton csak utalni lehet a diskurzusok előállítása és a hatalom-, uralomgyakorlás közötti kapcsolatrendszer különböző aspektusaira (Foucault, 1991; van Dijk, 2000). A vizsgálat számos irányban nyitott: tudományterületünk pozicionáltsága, önreflexiója, fejlődéstörténete éppúgy továbbgondolásra érdemes szempont lehet, mint a szocialista korszak antropológiai, mentalitásbeli értelmeinek, jelentéseinek jobb megismerése.

Összegzés

A további vizsgálatok elsődleges célja a politikai vallás nyelvhasználati módjainak elemzése kvalitatív és kvantitatív szempontból, a pedagógiai folyóiratok forrásbázisán – ehhez a munkához néhány előzetes vizsgálat már ad támpontokat (Somogyvári et al., 2020). Alapozó tanulmányunk a szakirodalmi feltárás segítségével kívánt szempontokat adni a szocialista neveléstudomány historiográfiai feltárásához, melynek adekvát metodológiai megközelítése lehet a diskurzuselemzés, a lehetséges tematikai kategóriák kontextualizálásával és jelentésadással. Tudomány, ideológia és politika metszéspontjában a kvázi szakrális jellemzők bemutatása más dimenzióban fogja bemutatni a korszak megszokott, triviális jelenségeit (pl. ünnep, megemlékezés, múltkép), ami mindenképpen fontos hozadéka lesz a jövőbeli kutatásoknak, illetve nemzetközi színtéren is hasznosítható eredményeket hozhat.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány „A magyar neveléstudomány múltja és jelene – diszciplínafejlődés, tudományos kommunikáció (1970–2017)" (NKFIH, 127937) pályázat keretében készült.

Irodalom

Arendt, H. (1992). *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Kiadó.

Armstrong, C. (2016). Political religion. In P. Corner & J. Lim (Eds.), *The Palgrave handbook of mass dictatorship* (pp. 67–80). Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/978-1-137-43763-1_6

Aron, R. (1962). *The opium of the intellectuals*. Norton.

Balogh, L. L. (2011). Totalitarizmus és politikai vallások. *Kommentár, 6*(1), 75–85.

Baska, G. (2015). Rituális elemek a Rákosi-korszak pedagógiai sajtójának propaganda szövegeiben. In G. Baska & J. Hegedűs (Eds.), *Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére* (pp. 344–358). ELTE PPK.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality*. Penguin Books.

Corner, P., & Lim, J-H. (Eds.). (2016). *The Palgrave handbook of mass dictatorship.* Palgrave Macmillan. doi: 10.1057/978-1-137-43763-1

Eliade, M. (2019). *A szent és a profán.* Helikon Kiadó.

Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Polity Press.

Foucault, M. (1991). A diskurzus rendje. *Holmi, 3*(7), 868–889.

G. Fodor, G. (2004). *Kérdéstilalom. Eric Voegelin politikai filozófiája*. L'Harmattan.

Garai, I., & Németh, A. (2017). Disciplinary changes in science education in Hungary in the era of the Stalinist dictatorship. *Pedagogika, 67*(4), 431–442. doi: 10.14712/23362189.2017.1021

Gentile, E. (1996). *The sacralization of politics in Fascist Italy*. Harvard University Press.

Gentile, E. (2000). Die sakralisierung der politik – Einige definitionen, interpretationen und reflexionen. In H. Maier (Ed.), *Wege in die Gewalt – Die modernen politischen Religionen* (pp. 166–182). Fischer Taschenbuch.

Gentile, E. (2006). *Politics as religion*. Princeton University Press.

Gentile, E., & Mallett, R. (2000). The sacralization of politics: Definitions, interpretations and reflections on the question of secular religion and totalitarianism. *Totalitarian Movements and Political Religions, 1*(1), 18–55. doi: 10.1080/14690760008406923

Golnhofer, E., & Szabolcs, É. (2014). Pedagógia a tankönyvekben az ötvenes évek első felében. *Könyv és Nevelés, 16*(4), 88–101.

Golnhofer, E., & Szabolcs, É. (2015). Szempontok egy elfelejtett diskurzus értelmezéséhez: a Petőfi Kör pedagógusvitája. In G. Baska & J. Hegedűs (Eds.), *Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére* (pp. 359–370). ELTE PPK.

Golnhofer, E., & Szabolcs, É. (2016). Az 1945 utáni korszak neveléstudományának kutatása: Kutatásmetodológiai megfontolások a személyes dokumentumok forrásértékéről. In I. Garai, A. Németh & Z. A. Szabó (Eds.), *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában* (pp. 185–201). Gondolat Kiadó.

Goodrick-Clarke, N. (2003). *A nácizmus okkult gyökerei*. Nemzetek Európája.

Harting, A. S. (2008). Verheißung und Erlösung. Religion und ihre weltlichen Ersatzbildungen in Politik und Wissenschaft. Passagen Verlag.

Hofmann, W. (1987). A földi paradicsom. Képzőművészeti Kiadó.

Huszár, Á. (2004). Reinhart Koselleck fogalomtörténete és az utópia problémája a szociológiában. *Korall, 15–16*, 89–116.

Johnson, M. S. (1996): From delinquency to counterrevolution. Subcultures of Soviet youth and the emergence of Stalinist pedagogy in the 1930s. *Paedagogica Historica, 32(sup1)*, 283–303. doi: 10.1080/00309230.1996.11434869

Kempf, K., Vincze, B., & Németh, A. (2020). *Az életreform és a művészetek.* Műcsarnok – Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület.

Kestere, I., Stonkuviene, I., & Rubene, Z. (2020). The new Soviet man with a female body: Mother, teacher, tractor driver… *Acta Paedagogica Vilnensia, 45*, 97–109. doi: 10.15388/actpaed.45.6

Knoblauch, H. (2009): *Populäre Religion*. Campus.

Kohonen, I. (2009). The space race and Soviet utopian thinking. *The Sociological Review, 57*(1. suppl.), 114–131. doi: 10.1111/j.1467-954x.2009.01820.x

Kolář, P. (2016). *Der Poststalinismus. Ideologie und Utopie einer Epoche.* Böhlau Verlag. doi: 10.7788/9783412506490

Koselleck, R. (2003). *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Atlantisz Kiadó.

Kula, M. (2005). Communism as Religion. *Totalitarian Movements and Political Religions, 6*(3), 371–381. doi: 10.1080/14690760500317727

Küenzlen, G. (1994). Der Neue Mensch. Zur säkularen Religionsgeschichte der Moderne. Wilhelm Fink Verlag.

Luckmann, T. (1991). *Die unsichtbare Religion.* Suhrkamp.

Maier, H., & Shaefer, M. (Eds.). (2006). *Totalitarianism and political religions. Volume II: Concepts for the comparison of dictatorships*. Routledge.

Maier, H. (Ed.). (2004). *Totalitarianism and political religions. Volume I: Concepts for the comparison of dictatorships.* Routledge.

Mannheim, K. (1996). *Ideológia és utópia.* Atlantisz Kiadó.

McCannon, J. (2001). Technological and scientific utopias in Soviet children's literature, 1921–1932. *The Journal of Popular Culture, 34*(4), 153–169. doi: 10.1111/j.0022-3840.2001.3404_153.x

Németh, A. (2015). Főbb tudományelméleti irányzatok, kutatási eredményeik és hatásuk nemzetközi és hazai neveléstudomány-tudománytörténeti kutatásokra. In A. Németh, Zs. H. Biró, & I. Garai (Eds.), *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében* (pp. 9–81). Gondolat Kiadó.

Németh, A. (2017). Életreform törekvések az Osztrák-Magyar Monarchiában és hatásuk a korabeli művészeti, művelődési és pedagógiai reformokra. In I. Sármány-Parsons & Gy. Szegő, (Eds.), *Az Osztrák-Magyar Monarchia mint művészeti színtér, II. kötet: A festészet párhuzamos narratívái* (pp. 54–93). Műcsarnok.

Németh, A., & Biró, Zs. H. (Eds.) (2009). *A magyar neveléstudomány a 20. század második felében.* Gondolat Kiadó.

Németh, A., & Garai, I. (2020). Disciplinary changes in the Hungarian Pädagogik from the second half of the 19th century to the collapse of Stalinist-type dictatorship. In B. Kudláčová & A. Rajský (Eds.), *Education and "Pädagogik"– Philosophical and historical reflections: Central, Southern and South-Eastern Europe* (pp. 210–229). Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften. doi: 10.3726/b15688

Németh, A., & Pirka, V. (Eds.). (2013). *Az életreform és reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében.* Gondolat Kiadó.

Németh, A., & Skiera, E. (2018). Az életreform múltja és jelene. Elvágyódás az érzelmi ridegség elidegenedett világából.: Új irányzatok és helyszínek, világnézeti koncepciók, társadalmi hatások. In A. Németh & E. Skiera (Eds.), *Rejtett történetek: az életreform mozgalmak és a művészetek* (pp. 19–70). Műcsarnok.

Németh, A., Biró, Zs. H., & Garai, I. (Eds.) (2015). *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében.* Gondolat Kiadó.

Németh, A., Garai, I., & Szabó, Z. A. (Eds.). (2016). *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában.* Gondolat Kiadó.

Nipperdey, T. (1990). *Deutsche Geschichte 1866–1918. Bd.1: Arbeitswelt und Bürgergeist.* C. H. Beck. doi: 10.17104/9783406704642

Ormos, M. (1994). Boldogság-ideológiák a XX. században. *Magyar Tudomány, 101*(10), 1189–1201.

Polenghi, S. (2020). Educating the "New Man" in Italian schools during the Fascist era. Children's education through traditional and totalitarian models in images and texts of schoolbooks. *Historia Scholastica, 6*(1), 7–28. doi: 10.15240/tul/006/2020-1-001

Rosenthal, B. G. (Ed.). (2004). *Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában.* Európa Kiadó.

Rousseau, J. J. (2001). *A társadalmi szerződés.* Kriterion.

Sáska, G. (2005). A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokrácia-ellenes képzete a XX. századi ideológiákban. 2. rész. *Magyar Pedagógia, 105*(1), 83–99.

Sáska, G. (2006). A társadalmi egyenlőség megteremtésének kísérlete az ötvenes évek felsőoktatásában. *Educatio, 14*(3), 593–608.

Sáska, G. (2008). A szocialista neveléstudomány kialakulása és függősorba süllyedése – a didaktika példáján. In A. Németh & Zs. H. Biró (Eds.), *A magyar neveléstudomány a 20. század második felében* (pp. 98–130). Gondolat Kiadó.

Sáska, G. (2015). A neveléstudományi elit viszonya a politikai marxizmushoz az ötvenes években. In A. Németh, Zs. H. Biró, & I. Garai (Eds.), *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében* (pp. 177–212). Gondolat Kiadó.

Sáska, G. (2016). Az oktatási rendszer reformja a negyvenes években és a kommunista identitáspolitika. In I. Garai, A. Németh, & Z. A. Szabó (Eds.), *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában* (pp. 235–284). Gondolat Kiadó.

Somogyvári, L. (2017). Lenin, a gyermek: Politikai ikonográfia és pedagógia az államszocializmusban. *Gyermeknevelés, 5*(1), 55–63. doi: 10.31074/gyntf.2017.1.55.63

Somogyvári, L. (2019). Lenin as a child: Visual Propaganda and pedagogy. *Acta Paedagogica Vilnensia, 42*, 29–42. doi: 10.15388/actpaed.42.2

Somogyvári, L., Németh, A., Polyák, Zs., & Szabó, Z. A. (2020). Rituálé mint a politikai vallás megjelenési formája a szocialista pedagógiában. Szimpózium. ONK, 2020. In Á. Engler, M. Rébay, & D. A. Tóth (Eds.), *Család a nevelés és oktatás fókuszában. Absztraktkötet* (pp. 301–305). MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság – Debreceni Egyetem BTK Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet.

Szabolcs, É., & Golnhofer, E. (2015). A kommunikációs háló feltárásainak lehetősége és korlátai a neveléstörténeti kutatásokban. In, A. Németh, Zs. H. Biró, & I. Garai, (Eds.), *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében* (pp. 213–224). Gondolat Kiadó.

van Dijk, T. A. (2000). A kritikai diskurzuselemzés elvei. In. M. Szabó, B. Kiss, & Zs. Boda (Eds.), *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus* (pp. 442–477). Nemzeti Tankönyvkiadó.

Voegelin, E. (1993). *Die politischen Religionen*. Bermann-Fischer. (Original work published 1938)

Wallerstein, I. (1990). A marxizmus változatai mint utópiák és a belőlük kibontakozó ideológiák. *Szociológiai Figyelő, 6*(2), 11–22.

ABSTRACT

NEW THEORETICAL FRAMEWORK IN THE ANALYSIS OF SOCIALIST EDUCATION SCIENCES: THE POLITICAL RELIGION

Lajos Somogyvári, Zsuzsanna Polyák & András Németh

In the current Hungarian historiographic research related to describing education sciences in the Rákosi and Kádár era, new methodological reconsiderations have been undertaken: one of these is political religion. The paper explores the theoretical background and the limitations of this framework, applied mostly in the cases of authoritarian and totalitarian regimes. From the concepts of hidden religion, quasi-religious genres and images, secularization, and modernization process the focus has shifted to a new set of characteristics in the analysis of socialist education; namely the symbols, languages and discursive forms of transformed, politicized religious beliefs during the 50's and afterwards. The characteristics of religion and ideology are comparable if we take their goals, community activities, ceremonial elements, liturgies, temporal views, etc. into consideration, which proves both the universal and the specific nature of political religion. For a future discourse analysis, we set up a table of categories, including the main topics of identity, social connections and the knowledge/belief system. In this framework, we can study, from a different aspect, the socialist celebrations, figures, worldviews, representations, etc., that affected the ideas of the past, the present and the future of socialist education sciences in Hungary.

Magyar Pedagógia, 121(1). 85–97. (2021)
DOI: 10.17670/MPed.2021.1.85

Levelezési cím / Address for correspondence:
Somogyvári Lajos, Pannon Egyetem MFTK Tanárképző Központ. H–8200, Veszprém, Egyetem u. 10.
Polyák Zsuzsanna, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar. H–1075, Budapest, Kazinczy u. 23–27.
Németh András, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar. H–1075, Budapest, Kazinczy u. 23–27.